

PËRPARIMI

Revistë kulturore

NUMRI 1-2

Maj — Qershtor 1955

VJETI

ANTARËT E REDAKSIS:

Ismet Shaqiri, Hivzi Sulejmani, Vojislav Dançetoviqi, Elhami Nimani, Mehmet Hoxha, Stathi Kostari, Abdullah Zajmi, Lorenc Antoni, Mehdi Bardhi, Xheladin Topçiu, Ali Rexha, Mark Krasniqi, Jusuf Shushka, Hasan Vokshi, Ismet Mula, Shevqet Veliu, Masar Myrtezai

KËSHILLI REDAKTUES:

Mehdi Bardhi, Stathi Kostari, Ali Rexha, Xheladin Topçiu, Hasan Vokshi, Jusuf Shushka

DREJTORI PËRGJEGJËS

Elhami Nimani

PËRMBAJTJA

FJALA E REDAKSIS

RODOLUB ÇOLAKOVIQ:

Për shkollat tona dhe pedagogjin tonë
RRETH PROBLEMEVE GJUHSORE:

— Nji mbledhje e randsishme
H. VOKSHI e S. KOLGECI:

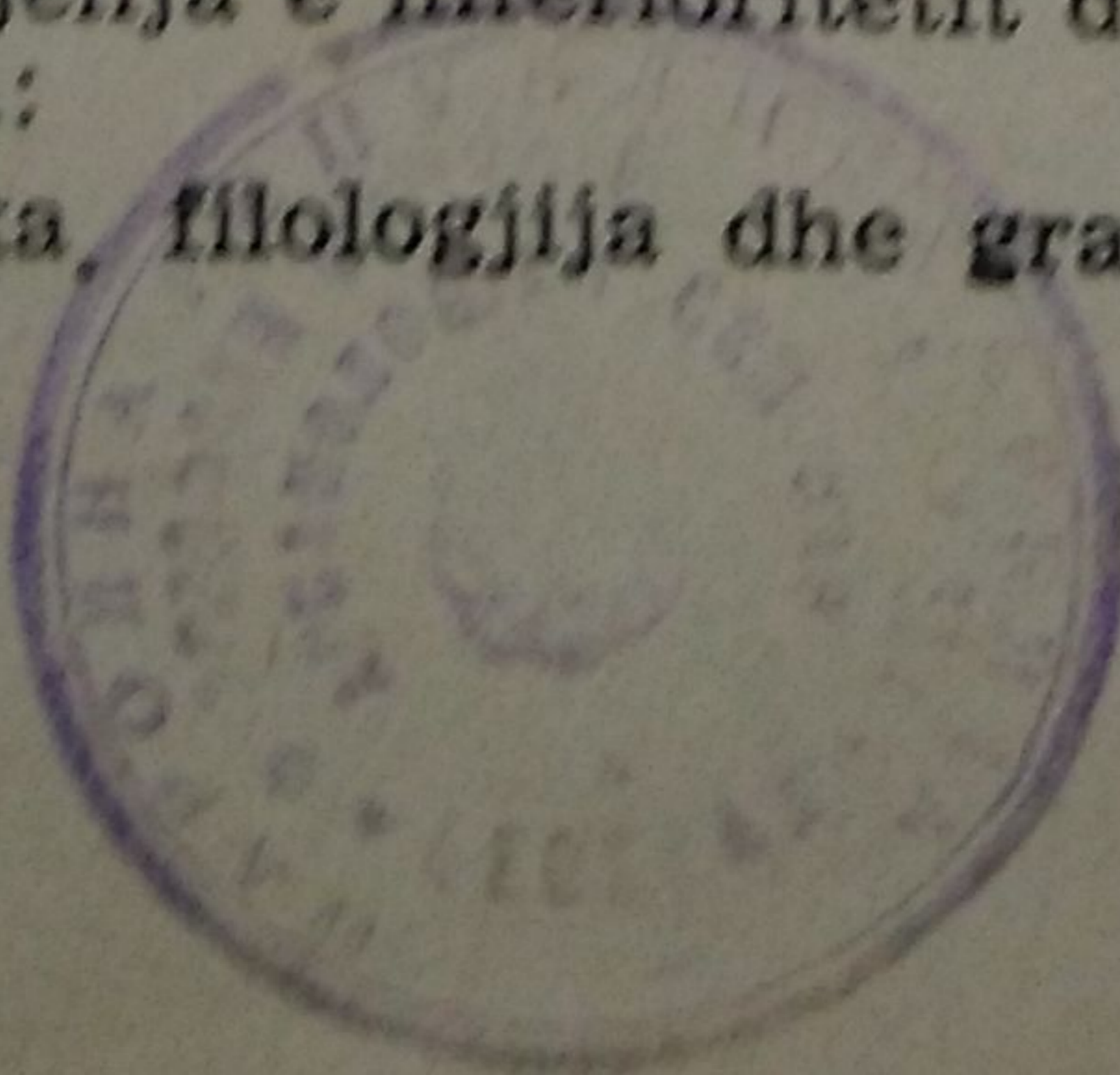
Zanorja e dhe përdorimi i saj
BORIS ZIHERL:

Diçka për estetikën shkencore
VOJISLLAV DANÇETOVIQ:

320 vjetori i botimit të Fjalorit të Frang Bardhit
J. SHUSHKA E M. GJEVORI:

Ç'është ndjenja e inferioritetit dhe si formohet te fëmijë
SELMAN RIZA:

Linguistika, filologjia dhe gramatika deskriptive



Në këtë studim mendoj të mirrem pak me problematikës e studimit shkencuer të gjuhës shqipe, si degë e trungut gjuhsuer indoeuropjan. Me fjalë tjera, në këtë artikull due me tregue, në vija theme-lore, metodat e të studjuemit të gjuhës shqipe, mbassi ajo, për shkak t'individualitetit të saj shumë të dalluem, u shtron shkenctarëve edhe metoda specifike, në disa raste më ndryshe se sa për gjuhët tjera. Për shembull: metoda e linguistikës shqiptare ndryshon shumë a pak prej metodës, që përdoret në praktikë, kur studjohen, të thomi, gjuhët e fqijve të saj: të Sllavëve (Sërbëve e Maqedonasve) ose Grekëve.

Para se të tentoj me paraqitë këto parime, më duhet me u ndalë së pari në disa vrejthe të përparshme, të nevojshme për me mujtë me ndjekë më tutje parashtrësën time.

E para. Kur thom se këtu do të flas për këtë metodikë, me këtë, përnjimend, nuk mendoj me thanë se ajo paraqet ndonji novitet në vjetët e fundit. Në të vërtetë, kjo metodikë është gatue gjatë disa dhjetëvjetshave (marrë rumbullak afër 50 vjet), dhe sod është në një naltis të dukshme. Mbas Gustav Meyer-it duelen dijetarë të përmendun si Pedersen-i e shumë tjerë, kështu që kjo disiplinë shkencore ka herë është vë në baza të shëndosha. Por, këtu due — në një formë aq të përshtatshme sa më lejon vetë tema (në të vërtetë mjaft e komplikue-me) t'i tregoj publikut të gjanë në çka qëndron kjo metodë shkencore.

E dyta. Prap për shkak të publikut të gjanë, i cili nuk merret aktivisht me çashtje gjuhsore, por që interesohet për rezultatet themelore të shkencës — më duhet të theksoj ndryshimin ndërmjet gramatikës, nga një anë, dhe filologjis e linguistikës, nga ana tjetër. Në të vërtetë ky është moment që egziston në të gjitha vendet e botës; por është e nevojshme me theksue sidomos ndryshimin kur është fjala për ata popuj, ku është gjuha e përgjithshme kombtare (letrare), krijesë e ré. E që sepse. Mund të mirret si rregull

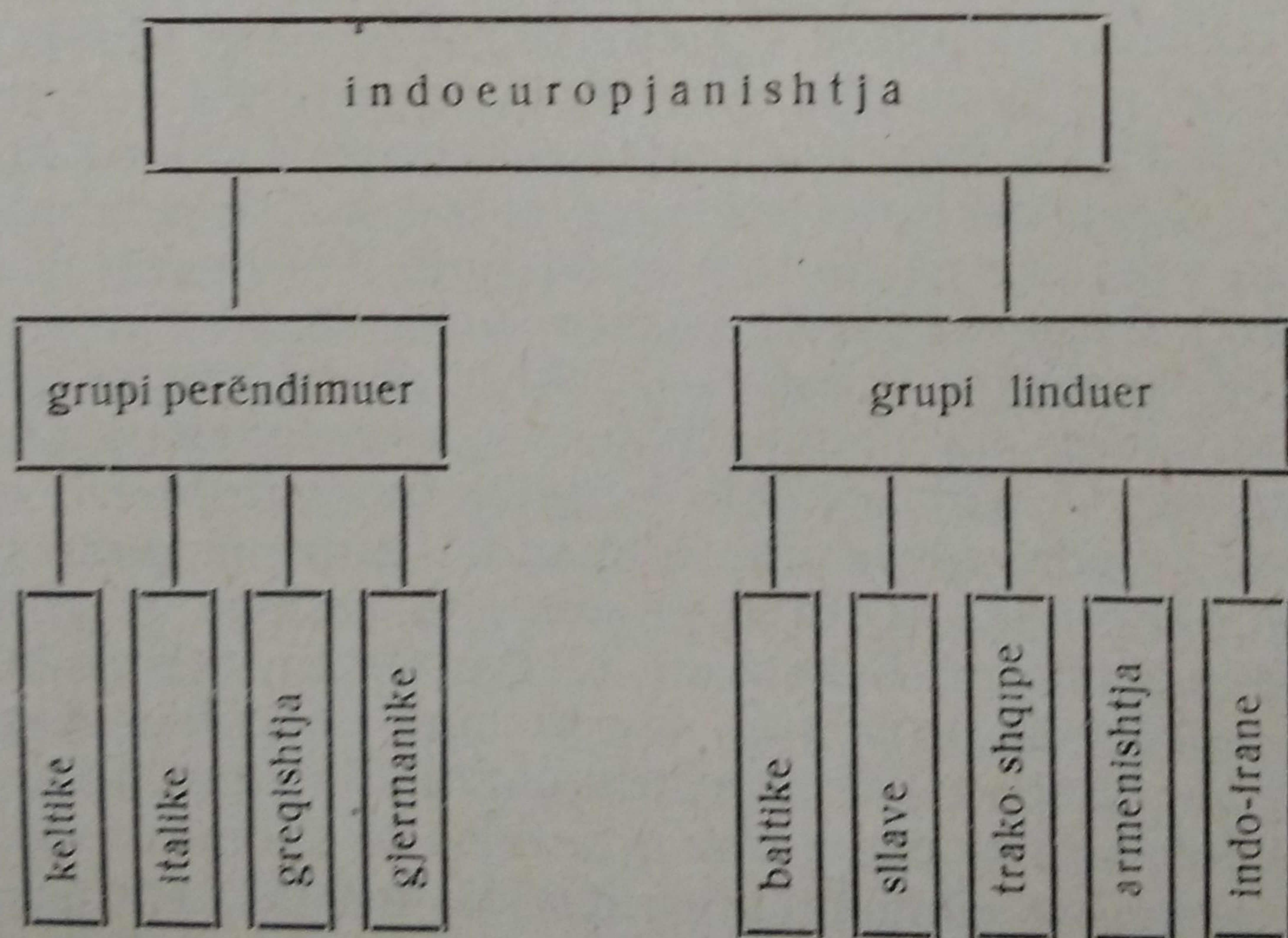
ose deri edhe si ligj se interesi për gramatikën është i zhvilluem sidomos mû n'ambiente t'atilla, ku zhvillimi kombtar ka fillue në të kaluemen e afërme. N'ambiente të tilla ndodh që të marrin pjesë në zgjidhjen e çashtjeve të ngutshme, praktike të gjuhës kombtare, jo vetëm njerëz të degës, por edhe shtresa të gjana të kulturueme. Nëse duhet me përmendë ndonji shembull, atëherë mund të kujtojmë luftën e Kemalit për gjuhën popullore në Turqi ose aktivitetin e sodshëm të Maqedonasve për të sajue gjuhën e tyne letrare. Kështu ka ngja edhe te Sërbët (dhe Kroatët) në kohë të Vuk Karaxhiq-it: n'atë kohë të gjithë intelektualët e popullit kanë marrë pjesë edhe në zhvillimin e studimit të gramatikës sërbë, si edhe në fushatat rreth saj. Në një situatë të ngjajshme ndodhen tash Shqiptarët; besoj se s'është nevoja me përmendë shembuj.

Por ai interesim i publikut të kulturuem qëndron në çashtje gramatikore. Ai nuk u përket bazave shkencore të fakteve (se kjo, në të vërtetë, nuk është e nevojshme për këtë qëllim). Ndërkaq filologjia dhe linguistika nuk kënaqen me gramatikën: ato janë më të gjana e më të thella. Ato tregojnë se si duhet, po gjithashtu edhe pse duhet kështu. Po marr mû një shembull prej lamís së gjuhës shqipe. Asht i njoftun aktiviteti i gramatikanëve rreth kësaj: a lypset me shkruie ose jo në disa raste t'ashtuquejtunën „e pazâne” në mbarim të fjalës. Por, linguistika shkencore e shiqon këtë çashtje nga një perspektivë tjetër: ajo mundohet së pari me tregue: prej kah vjen kjo që në të njajtën fjalë ë-ja herë duket e herë zhduket.*) Posaçrisht këtë çashtje e ka zgjidhë mjeshtrisht i ndyeri albanolog i Vjenës — Jokl-i. Ai ka tregue se trajtat pa - ë redukton në nominativin e vjetër indoeuropjan (-os) e trajtat me -ë n'akuzativin e vjetër indoeuropjan (-on). Sëkëndejmë rrjedh ndryshimi. E mandej është më punë për gramatikën. Kjo vlen gjithashtu për çdo çashtje të tillë. Këtu qëndron ndryshimi. E këtu do të flas vetëm për anën shkencore e teorike të problemit, tue ia lanë praktikës së gramatikanëve (të shkollave) të nxjerrim përfundime praktike. Linguistikës shkencore të çdo gjuhe, pra edhe të shqipes i mbetet vetëm të vërtetojë elementet teorike. Vetëm në këto baza teorike mund të brumosen përfundime të drejta praktike — por kjo nuk është më çashtje shkencore në kuptimin e ngushtë të kësaj fjale, veçse së pari problem i përgjithshëm kulturuer. Përnjimend, ka pasë edhe shkencetarë të mëdhej, të cilët janë marrë edhe me çashtje praktike (kështu Pedersen-i në fillim

*) Nuk është fjala për të folunit e Shqiptarëve të Veriut, ku ë-ja sod nuk shqiptohet.

të qindvjetshit XX, me të vërtetë u muer kalimthi edhe me çashtje të drejtshkrimit të shqipes); por kjo është diçka tjetër.

Mâ në fund, e treta. Gjuha shqipe — sikurse është e ditur në saje të Hirt-it e të Bariq-it — është mbasardhse e drejt-përdrejtshme e gjuhës së vjetër trakishte. Si e tillë ajo është pjesë e grupit gjuhsuer indoeuropjan, dhe mû degë lindore e tij, dmth. shkon me këto gjuhë: *baltike* (lituanishtja, letonishtja dhe prusishtja e vjetër), *sllave* (sërbokroatishtja, sllovenishtja, maqedonishtja, bullgarishtja, rusishtja, belorusishtja, ukrainishtja, çekishtja, sllovakishtja, polonishtja, luzhikosërbishtja, polapishtja), *armenishten* (sidomos me këtë!) dhe *indoiranjane* (sanskritishtja, persishtja etj.). Të gjitha këto gjuhë, pra edhe shqipja (dmth. trakishtja), e kanë zanafillën prej veriut. Për kundrejt këtij grupi linduer qëndron grupi gjuhsuer indoeuropjan perëndimuer: *greqishtja*, *gjermanike* (gjermanishtja, holandishtja, anglishtja, danishtja, suedishtja, norvegjishtja, gotishtja), *italike* (latinishtja — e prej saj italishtja, rumanishtja, frangjishtja etj., mandej oskishtja e umbrishtja), *keltike* (këtu hyn irlandishtja, galishtja e vjetër në Francë etj.). *) Nëse duhet me dhanë skemën, atëherë kjo duket kështu:



Sikurse shifet, të gjitha këto gjuhë janë të njëj origjine; por, megjithkëtë, metoda nuk është gjithmonë e njëjtë në hollsinë, edhe pse sistemi themeluer është i njëjtë (krahasimi i gjuhëve të ndryshme ndërmjet tyre).

*) Disa gjuhë të vjetra i përkasin grupit indoeuropjan, por shkenca ende nuk i ka sqarue si lindore ose perëndimore (kështu është rasti me ilirishten).

Natyrisht, këtu është fjala për metodën e studimit të gjuhës shqipe. Këtë e përcaktojnë kryesisht tri momente. I pari është ky: se gjuha shqipe është sod e izolueme relativisht (afërsisht si greqishtja — të thomi përkundrejt Sllavëve ose Romaneve), e që stadiumi i saj i vjetër (dmth. gjuha trakishte) fatkeqsisht nuk është rrujtë. Momenti i dytë është se Shqiptarët, në të vërtetë, kanë mbajtur deri më sod individualitetin gjuhësor të tyre (dmth. me termë më shkencore, „tipin trakas” të tyre), porse kanë marrë në gjuhën e tyre plot elemente të hueja prej anësh së ndryshme, në këtë radhë: së pari greke, mandej latine, më vonë (në të vërtetë paralelisht) sllave dhe italyane (dhe prap greke) dhe së fundi turke (e me anë të Turqve edhe orientale tjera). Momenti i tretë është: progresiviteti i madh i jashtzakonshëm i vetë gjuhës shqipe, dmth. ndrrimet e vazhdueshme gjatë zhvillimit të saj (fare ndryshe në këtë pikëpamje janë gjuhët sllave, të cilat janë tepër konservative). Nëse gjuha shqipe duhet krahasue përkrah progresiviteti me tjerat, me gjuhët më të largta europjane, atëherë është shumë e ngjajshme në këtë pikëpamje p. sh. me gjuhën frangjishte (e të mos thomi italishten). Për shembull *DIRECTUS* latinisht në gjuhën italishte është rrujtë gati pa u ndryshue: *dirretto*, ndërsa po prej kësaj fjale latine gjejmë te Shqiptarët fjalën tepër të ndrrueme *drejt* (e më tutje edhe *dreq*), e kështu edhe te Francezët *droit* (shqiptohet *drua*). Ose, edhe më mirë, prej latinishtes *IUDICEM* gjejmë italishten *GIUDICE*, ndërsa Francezët thonë *juge* (shqipt. *zhjzh*), kurse Shqiptarët *gjyq* (dmth. vetëm një rrokje!) Të gjitha këto momente u kanë imponue linguistave procedurë speciale gjatë studimit të gjuhës shqipe.

Të flas edhe pak më qartë. Derisa, për shembull, për studimin e gjuhëve sllave (ose greqishtes, latinishtes etj.) origjina e disa fjalëve („etimologjija”) nuk është e ndonjij randsije vendimtare (p. sh. fjalës sërabishte *voda* i përgjigjet saktisht e njajta fjalë në të gjitha gjuhët sllave), — ndërsa pa etimologji nuk ka linguistikë shqiptare, sepse të thomi vetëm në mënyrë shkencore mund të vërtetohet se fjala shqipe *gjum(ë)* i përgjigjet fare saktisht latinishtes *somnus*, sërbo-kroatishtes *san* ose greqishtes *hypnos*. Njerëzve që s’janë linguista, madje qofshin edhe më të kulturuemit, kjo — nuk u është e qartë.

Që sepse më të mirët albanologë kanë qenë, e duhet t’ishin, gjithmonë së pari etimologët, dmth. hulumtuesat e zanafillës së fjalëve shqipe, qofshin këto fjalë të vendit (dmth. trakishte) ose të hueja (dmth. greke, latine etj.). Etimologët e spikatun,

pra, janë edhe G. Meyer-i edhe Bariq-i edhe Jokl-i etj.
Po tregoj tash se si, me anë të studimit t'origjinës së fjalëve, vërtetohen edhe proceset e zhvillimit të gjuhës shqipe.

Të marrim prap fjalën tashmâ të përmendun *gjum(ë)*. E krahasueme me latinishten *somnus*, në sllavishtet *san* (*sen, son* etj.) — shqip *gjum(ë)* tregon ndrrimin e s-ës së trashigueme në *gj* etj.) — shqip *gjum(ë)* tregon ndrrimin e s-ës së trashigueme në *gj* (shkaku i ndrrimit është akcenti, sikurse tashmâ është vërtetue. Prej kësaj nxjerrim përfundimin se s-ja indoeuropjane në shqipe është ndrrue në *gj*. Natyrisht, vetëm një shembull nuk do t'ishte i mjaftë që të nxirret ky ligj; porse shembuj të tillë ka edhe mâ. Po këtë *gj* të shqipes ndaj s-ës së gjuhëve tjera e gjejmë në shqipet *gjashtë*, nëse e krahasojmë me latinishten *sex* ose me anglishten *six*, e cila është e njëj origjine. I njëjti rast është edhe me *gjî* (*gjini*) e njëj origjine me latinishten *sinus* (e njëjta domethanje). Mandej edhe *gjëko(n)j* = angl. *sing* („me këndue”). E tjera.

Nëse marrim tash fjalët e hueja në shqipet, atëherë do të kemi situatë tjetër. Fjala greqishte *sarx* ka dhanë atë shqipe *shark*, pra përmban *sh*-ën për *s*.

Edhe fjala latinishte *SPIRITUS* ka dhanë atë shqipe *shpirt*; pra, prap gjejmë *sh*-ën shqipe (e jo *gj*-ën) për *s*.

Në fjalët shqipe me origjinë sllave për s-ën qëndron *sh-ja* ose s-ja shqipe (por, jo *gj*): *koshërë* prej sllav. *kosor*, *gushë* ose *gusë* për sërb. *gus*-ka etj.

Mâ në fund në fjalët e italishtes që kanë marrë Shqiptarët — për s-ën qëndron gjithmonë vetëm s-ja: p. sh. *sigurue* (prej *sicurare, sigurare*), etj.

Edhe s-ja e turqishtes në shqipe mbetet gjithmonë si *s*: *sahat, sall, sahân, saraç*, etj.

Prej gjith kësaj rrjedh përfundimi: s-ja e vjetër e indoeuropjanishtes (dhe s-ja e trakishtes) është ndrrue në shqipet në *gj*. Ky ndrrim është bërë qysh në kohën parahistorike. Kur kanë fillue Shqiptarët me pranue në gjuhën e tyre fjalë greqishte (dmth. të greq. së vjetër) dhe latinishte, ligji *s = gj* nuk ka pasë vleftë mâ dhe atëherë u krijue ligji i ri *s = sh*. Meqenëse ndrrimi *s = sh* përfshin fjalët e vjetra të greqishtes, mandej të latinishtes dhe vetëm pjesërisht të gjuhëve sllavishte (krahaso *gushë*, por edhe *gusë*) kjo do të thotë se ligji *s = sh* ka pasë vleftë aproksimativisht prej fillimit t'epokës sonë e deri diku afërsisht në shekullin e X. Atëherë mën edhe ky ligj, sepse fjalët e reja të gjuhëve sllavishte, e poashtu edhe veneciane dhe turqishte (këto të fundit para shek. XIV nuk vijnë në konsideracion) — e mbajnë s-ën (nuk e ndrojnë në *sh*, e aq mâ pak në *gj*)

Nëse gjejmë, pra, fjalën shqipe *gjarpen* përkundejt latinishtes *serpens* ose italishtes *serpente*, atëherë mund të tho-

mi me siguri se *gjarpen* nuk është marrë as prej latinishtes as prej italishtes, sepse *s*-ja e latinishtes do të jepte *sh*-ën e shqipes (e jo *gj*-ën), kurse *s*-ja e italishtes do të mbetej e pandrrueme. Domethanë është çashtja për fjalën e vjetër shqipe të vendit. Ajo është e njëj origjine me fjalën latinishte (edhe italishte, krah. edhe frangjishten *serpent*); por nuk është marrë prej këtyne gjuhëve, poashtu sikurse nuk është marrë *motrë* prej latinishtes *mater* as prej sllav. *mati* as prej gjermanishtes *Mutter*. Sikurse shifet, këto ligjshmení shpesh mund të përcaktohen fare saktësisht.

Ky është vetëm një shembull, por kësi shembujsh ka plot. Pamë se ligji $s = gj$ është shumë i vjetër. Përkundrazi, ka edhe ligje shumë të reja. Kështu është rasti, të thomi, me ndrrimin e grupeve të bashkëtinglloreve *rd* në *rdh*. Fakti se ky proces është fare i ri, shifet se çka ndodh edhe në fjalët turqishte: *bardhak* prej turq. *bardak*. E tjera kështu.

Nëse ndrrimet janë fare të reja, atëherë ato mund të studjohen tue i krahasue trajtat e tashme shqipe me trajta që gjinden te shkrimtarët e vjetër. Kështu, për shembull, vehtja e parë e kohës së tashme te shumë folje sod në gegnishtet mbaron me *-j* (p. sh. *gjëkoj* etj.) Por kjo *-j* është sajue prej *-nj*-ës. (tosknisht edhe sod *gjëkonj* etj.) E kjo *nj*- te shkrimtarët e vjetër gegë ende egzistonte. Simbas kësaj, ndrrimi i gegnishtes (pjessisht edhe i tosknishtes) — $nj = j$ nuk mund të jetë më i vjetër se 2-3 shekujsh.

As *-ë*-ja (në mes të fjalëve) nuk është zhdukë aq herët në dialektet e gegnishtes. Përkundrazi gegizmës së sodshme të Veriut *shllin* qëndron sërëbokroat. (malazez.) *šulina*, e cila nuk është sajue prej të sodshmes *shllin*, por prej më së vjetrës *shëllin* (*ë*), për të cilën na dëshmon trajta sëbokroatishite, ku për *ë*-n e vjetër të gegnishtes gjejmë vokalin (*-u*-: *š-u-lina*).

E tjera të ngjajshme. Unë përmenda këtu raste që janë shumë a pak të thjeshta e të lehta për analizë; por ka edhe asosh shumë të ndërlikueme. Në këto çashtje albanologët më të mirë kanë shpenzue orë të tana në përpjekjet e studimit të tyre. E kur të rendoheshin në këtë mënyrë të gjitha ligjet e gjuhës shqipe të vërtetueme kështu, atëherë do të kishim *gramatikën historike të gjuhës shqipe*. Kjo punë e madhe ende nuk është bërë; por, sikurse shifet, punët përgatitore tashmë kanë shkue mjaft përpara. Gramatika historike do të mund të tregojë, me shumë a pak precizion, se si është zhvillue gjuha shqipe gjatë shekujve të stuhishëm të historis së vet dhe çfarë procesesh kanë ngjja në sistemin e saj.

Kuptohet se mungesa e teksteve të vjetra të shkrueme, i vështirson mjaft këto veprime shkencore; por sod shkenca është aq e zhvillueme, sa mund të plotsojë edhe këte zbrastsi.

Sikurse kemi pasë rastin të shofim më sipër, analiza shkencore është në gjendje të vërtetojë, për shembull, kohën („kronologjin“) e kontaktit të popullit shqiptar (e të parëve të tyre Trakasave) me popujt tjerë të ndryshëm. Thumb-i, në saje të me todave të ngjajshme — në të cilat nuk mund të hyjmë këtu — ka argumentue se kontakti i Shqiptarëve (Trakasve) me Grekët antikë është diçka më i vjetër se sa kontakti me Romakët. Dikur mendohej se nuk ka pasë kontakt të vjetër shqiptaro-hellen; sod e dijmë se ka egzistue dhe madje është më i vjetër se kontakti shqiptaro-romak, ndonse nuk ka qenë aq i fortë. Do të përmendi (simbas Thumb-it) se fjalët shqipe si *moken* (tosknisht *mokërë*), *brotëkë* etj. — me origjinë prej greqishtes së vjetër (greq. *makhana*; *brotakhos*). Mbas ndikesës greke zhvillohet ndikesa e fortë latine. Më mbas kësaj, sikurse është fare e kuptueshme, vijnë marrëdhënjet e para shqiptaro-sllave. Më vonë depërton në Shqipëri, nga një anë, ndikesa italjane, e nga ana tjetër, ajo turke, kuptohet, krahas me ndikesa të reja greke e sllave. Linguistika është mjete shkencuer për studimin e historisë së gjuhës shqipe, e prandej edhe e historisë së popullit shqiptar. E ndoshta n'asnjë gjuhë europjane linguistika nuk ka aq rëndësi sa për gjuhën shqipe. Për këtë arsye qysh ka herë gjuha shqipe ka nisë me tërheqë linguistat europjanë. Linguistat zgjodhën, disi, gjuhën shqipe si objekt të studimit të tyre, ndoshta më për arsye se në të problemet janë aq të ndërlikueme, e, pra edhe metoda e punës këtu duhet të jetë më e përsosun. Shkurt, studimi i gjuhës shqipe, shi për arsye të problematikës së saj tepër të komplikueme, paraqet për secilin linguist shkollën më të mirë dhe do të thotë provë e vështirë e aftësive të tij.

Për këtë shkak — po shtoj edhe këtë - rreth albanologjis janë tubue, pothuajse simbas rregullit, specialistat më të spikatur, sepse linguistat që s'janë të përgatitun mjaft nuk kanë mundësi me ua hy detyrave kaq të komplikueme. Shembull të tillë paraqesin edhe gjuhët keltike — poashtu të komplikueme për studim — në të cilat, përpos tjerësh, ia ka dalë në krye edhe Pedersen-i, në të vërtetë i njoftun si albanolog i madh.

Kuptohet se ky artikull nuk ka pretendim me paraqitë sistematikisht tanë problematikën e të studjuemit të gjuhës shqipe; qëllimi im është vetëm kaq: së pari, të kallxoj se sa e ndërlikueme është kjo metodikë dhe, së dyti, se detyrat, prapsepap, nuk janë të pazgjydhshme. Porse është e domosdoshme me marrë parasysh gjithmonë të gjitha elementet që janë me rëndësi në këtë rast. Këtu qëndron metoda specifike e linguistikës shqiptare ndërkombtare.

Dr. Ivan POPOVIQ